

OPȚIUNI TEOLOGICE ȘI SIMPATII POLITICE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVI-LEA: CAZUL ANTITRINITARIENILOR*

*Edit Szegedi***

Cuvinte cheie: antitrinitarism, Principatul Transilvaniei, Imperiul otoman, Imperiul habsburgic, articole dietale, politica religioasă

Keywords: Antitrinitarianism, Principality of Transylvania, Ottoman Empire, Hapsburg Empire, articles of Diets, religious politics

Introducere: A existat antitrinitarism în Transilvania secolului al XVI-lea?

Una din caracteristicile vieții religioase ale Principatului Transilvaniei este diversitatea și complexitatea ei. Pe lângă diferențierea politico-juridică codificată în articolul dietal din 1595¹ și în Aprobate² este remarcabilă și pluralitatea teologică, spectrul confesional cuprinzând atât bisericile tradiționale cât și protestantismul trinitarian și antitrinitarian, precum și diferite forme de

* Articolul de față face parte din proiectul de cercetare al Academiei Maghiare de Științe din cadrul colectivului de cercetare Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)* (Reforma lungă în Europa de Est 1500–1800).

** Universitatea Babeș Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ Szilágyi Sándor, ed., *Erdélyi Országgyűlési Emlékek/ Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae* (în continuare: MCRT), vol. III (Budapest, 1875–1898), 472.

² *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae & Partium Hungariae Eidem Annexarum. Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentissimo Quadragesimo, ad praesentem hucusque Millesimum Sexcentessimum Quinquagesimum tertium conclusis, compilatae.* Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisae, tandemque in Generali Dominorum Regnicolarum, ex Edicto Celsissimi Principis, D.D. GEORGII RÁKOCZI II. Dei Gratia Principis Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Domini, & Siculorum Comitum, & Domini eorum Clementissimi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimum quintum mensis Januarii Anni praesentis 1653. Congregatorum, conventu, publice relectae, intermixtis etiam Constitutionibus sub eadem Dieta editis, Claudiopoli 1815, în *Erdély Országának Három Könyvekre osztott Törvényes Könyve Melly Approbata, Compilata Constitutiokból és Novellaris Articulusokból áll* Prima Pars. Titulus Primus. Réligiókra nézendő dolgokról (Kolozsvár: 1815).

disidența religioasă licită (habanii), cât și ilicită (sabatarienii). Din 1623 spectrul religios este îmbogățit cu evreii așezați de Gabriel Bethlen la Alba Iulia.

De regulă, când vorbim de situația religioasă a Transilvaniei secolului al XVI-lea ne referim de fapt la situația de după 1595. Cu alte cuvinte, proiectăm realitățile secolului al XVII-lea asupra unei epoci anterioare, confundăm rezultatul cu premisele unui proces lung și cu finalitate incertă. Astfel, articolele dietale din 1568 și 1571³ sunt confundate cu cele din 1595 și 1600.⁴

Dintre toate realizările Reformei ardelene antitrinitarismul este poate cel mai fascinant: nu doar existența acestei expresii a Reformei radicale, ci și statutul său politico-juridic, cel de religie receptă. Problema cu antitrinitarismul este însă că este foarte greu de deslușit în articolele dietale. Până la dieta din 1595 nici măcar nu are nume, iar numele cu care apare, îi este atribuit. Denumirea este una polemică, denigratoare, legându-i pe antitrinitarieni de tradiția rău famată a uneia dintre marile erezii ale creștinismului timpuriu, împotriva căreia au fost formulate simbolurile și doctrinele fundamentale ale creștinismului.

De fapt, din articolele dietale este aproape imposibil să reconstituim istoria antitrinitarismului din Transilvania. Astfel, nu există nici cea mai vagă mențiune despre formarea unui curent teologic nou în cadrul Reformei, cu toate că în protocoalele sinodale din 1566⁵ ca și în cele ale Sfatului clujean⁶ există destule informații despre schimbările aduse de noua mișcare reformatorică ca

³ MCRT II, 377.

⁴ MCRT IV, 551–552; Julia Dücker, “Das Religionsedikt von Thorenburg (1568),” in J. Bahlcke, St. Rohdewald, T. Wunsch, eds., *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen-und epochenübergreifenden Zugriff* (Berlin: Akademie Verlag, 2013), 874–882; Susan Ritchie, “The Pasha of Buda and the Edict of Thorda: Transylvanian Unitarian/ Islamic Ottoman Enmeshment and the Development of Religious Tolerance,” in *Journal of Universalist History* 30 (2005): 36–45; Marta Fata, *Ungarn, das Reich der Stephanskrone, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700* (Münster: Aschendorff, 2000), 98–109; Krista Zach, “Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen,” in U. Wien, V. Leppin, eds., *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit* (Stuttgart: Steiner, 2005), 57–71; Gerald Volkmer, *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699* (München: De Gruyter Oldenbourg, 2015), 98–99; Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Köln-Wien: Böhlau, 1976), 116–123; Krista Zach, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1977), 159–160; István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe. Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)* (Leiden: Brill 2009), 246.

⁵ Áron Kiss, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Budapest, 1882), 499–501.

⁶ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj (DJANC), Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca, *Protocoalele adunărilor generale*, 14–1–85–143 (I/1 1566–1569; I/2 1556–1565; I/3

și de conflictele iscate de aceasta. Dacă în 1564 dieta intervine în conflictele dintre catolicii și protestanții de la Caransebeș, reglementând folosirea comună a spațiului sacru⁷, în 1566 ca și în 1568, când conflictele teologice de la Cluj trec deja la amenințări cu moartea la adresa lui Francisc David⁸, prim-preotul Clujului și unul dintre fondatorii antitrinitarismului ardelean, dieta nu reacționează în niciun fel. De fapt, până în 1572, când în contextul reorientării politicii religioase sub Ștefan Báthory dieta adoptă legea inovației⁹, nu avem niciun indiciu despre antitrinitarism.

De altfel, chiar și în acest context, presupunem că legea este îndreptată împotriva antitrinitarienilor pentru că apare numele lui Francisc David, în calitate de expert teologic, nu ca superintendent. Având însă în vedere că între 1564–1572/1576 cunoaștem doar trei comunități religioase legale și anume, “religia de la Sibiu”, “religia de la Cluj”¹⁰ și “biserica românilor” condusă de superintendentul Gheorghe¹¹, putem la fel de bine presupune că Dieta s-a referit nu la un curent anume, ci la comunitatea “religiei clujene” în integritatea ei, adică și la comunitățile care nu trecuseră la antitrinitarism, dar erau subordonate superintendentului de la Cluj. Oricum, cele două “religii” acopereau mai degrabă realități lingvistice decât strict teologice.¹²

După ce în 1577 jurisdicția celor doi episcopi ai comunităților (majoritar maghiarofone a fost trasată de Dietă în avantajul superintendentului reformat¹³, iar din 1581 Dieta se preocupă mai ales de iezuiți, existența antitrinitarienilor nu mai poate fi reconstituită decât din contextul politico-religios. Articolele dietale din 1588 și 1591, în care apar pentru prima oară termenii de religie receptă (1588), respectiv religii recepte (1591), menționează confesiunile necatolice, fără a le nominaliza.¹⁴

Ca o primă concluzie putem afirma că antitrinitarismul lipsește cu desăvârșire din articolele dietale din perioada sa de afirmare și glorie (1566–1571); este

1569), I/1 (1566–1569), filele 15b, 18; cf. Mihály Balázs, “Dávid Ferenc életútja,” în *Reneszánsz Kolozsvár* (Kolozsvár: Gloria 2008), 176–211, 195.

⁷ MCRT II, 218.

⁸ DJANC, *Protocoloalele adunărilor generale*, 14–1–85–143, I/1, fola 18; cf. Balázs, “Dávid Ferenc,” 195.

⁹ MCRT II, 528

¹⁰ MCRT II, 227.

¹¹ MCRT II, 303, 341.

¹² M. Balázs, “Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts,” în Günther Frank, ed., *Humanismus und europäische Identität* (Ubstadt-Weiher Heidelberg Neustadt a.W. Basel: Regionalkultur, 2009), 11–27, 20.

¹³ MCRT III, 122; cf. Ildikó Horn, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi, 2009), 134.

¹⁴ MCRT III, 1588, 1591.

menționat cu numele fondatorului, ca un fel de sectă, în perioada de decădere (1572–1577); apare apoi, fără a fi nominalizat, în grupul confesiunilor necatolice în perioada 1581–1591; fiind apoi, în sfârșit nominalizat cu o denumire denigratoare, dar totuși cu referința la conținutul teologic în 1595, când trăiește din nou o perioadă de criză profundă datorată pierderii lui Farkas Kovachóczy, executat în 1594, precum și a unei părți a nobilimii unitariene prin convertiri și execuții.¹⁵

Întrebarea pusă la începutul acestui articol nu este retorică, precum pare la prima vedere: atunci când antitrinitarienii nu apar în articolele dietale din anii 1566–1571, ei nici nu voiau să apară. Coșmarul antitrinitarienilor a fost nu nerecunoașterea lor ca una din comunitățile religioase formate în urma Reformei, ci, dimpotrivă, recunoașterea lor ca biserică de sine stătătoare. Antitrinitarienii se vedeau în continuarea concepției reformatorice a lui Martin Luther, și anume Reforma ca reformare a doctrinei/învățăturii.¹⁶ Antitrinitarienii voiau să desăvârșească Reforma, să unifice ramurile protestantismului, să unifice creștinismul, pentru a uni apoi toate religiile abrahamitice.¹⁷ Desigur, concepțiile și metodele difereau dar, în esență, antitrinitarienii sperau să refacă unitatea inițială a Reformei, ca prim pas în proiectul lor teologic. În anii 1566–1571 erau în consonanță cu concepțiile politice elaborate la curtea din Alba Iulia. Exact în perioada când antitrinitarismul era pe cale de a deveni religie de stat, este absent din articolele dietale.

1. Formarea antitrinitarismului ca proces teologico-politic al consolidării noului stat

Absența antitrinitarismului din articolele dietale dintre 1566–1571, deși știm din alte surse că era foarte prezent și în afara Clujului, nu este o întâmplare. Cum am mai arătat, intenția antitrinitarienilor nu a fost de a se consolida ca nouă comunitate religioasă, ci de a transcende scindarea teologică a urmașilor Reformei. Însă nu doar teologia a jucat un rol fundamental, ci și politica. Înainte ca ideile antitrinitariene să fie dezbătute de teologi și laici interesați de

¹⁵ Horn, *Hit és hatalom*, 157–159.

¹⁶ Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat miképpen az Antichristus, az igaz Istenről való tudomant meg homaliosította. Es a Christus az ő hiveinéc általa tanítuan minket, mikeppen építette meg az ő menniei bent Attiarol, es ő magyarol, es a bent Lelekröl bizonios értelmet aduan előnkbe* (Albae Iuliae, MDLXVII), 9, 44–53; *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiunak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Gyulafehérvár 1568, ford. Péter Lajos, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2* (Kolozsvár, 2002), 48, 115.

¹⁷ M. Balázs, “Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról,” în M. Balázs, *Hítújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 157–174, 168–171.

teologie (Giorgio Biandrata, Gáspár Bekes), apartenența religioasă a lui Ioan Sigismund Zápolya, care din 1570 purta titlul de principe al Transilvaniei, era greu de determinat. Informațiile contemporane despre viața religioasă a tânărului domnitor sunt contradictorii¹⁸, iar data conversiunii sale la protestantism este dezbătută în continuare.¹⁹ Ceea ce știm este că în 1565 în mod sigur nu mai era catolic²⁰, ceea ce reiese și din schimbarea politicii religioase a Transilvaniei.

Așa cum reiese din analiza profundă și nuanțată a autoarei Ildikó Horn, între ceea ce comunica Ioan Sigismund în afara Transilvaniei și dinamica schimbărilor religioase din țară exista un decalaj important.²¹ În timp ce în Transilvania Reforma cunoștea o dinamică practic ieșită de sub control, domnitorul oferea imaginea unui creștin rămas credincios catolicismului sau, cel puțin, al unui protestant criptocatolic.²² Decalajul era însă intenționat, la fel cum va fi în epoca lui Ștefan Báthory sau Gabriel Bethlen²³, disimularea fiind o modalitate de a păstra deschise canalele de comunicație spre Occident (înțelegând și Polonia).²⁴

Continuând tradiția inițiată de regina Izabella care, catolică fiind, s-a erijat în patroana protestanților, Ioan Sigismund devine patronal protestanților fără a susține un curent teologic anume.²⁵ Din această poziție, domnitorul va juca un rol fundamental în planurile lui Giorgio Biandrata de promovare a antitrinitarismului ca soluție radicală la sciziunea protestantismului ardelean. Desigur, Ioan Sigismund n-a fost un simplu pion în marele proiect politico-religios al medicului umanist, fiind el însuși interesat de a găsi o cale de ieșire din situația creată de opțiunile teologice ale stărilor. “Religia clujeană” din articolul dietal din 1564, condusă de superintendentul comunităților de limbă maghiară Francisc David, prim-preotul (plebanul) Clujului – funcție pe care o ocupa în virtutea apartenenței sale la națiunea săsească – devine prin intermediul lui Biandrata religia Curții.²⁶ Dezbaterile teologice din Cluj, inițiate de David și susținute de o parte a clerului local, sunt susținute acum de Curte și dau tonul dinamicii religioase a Principatului. Odată cu formarea variantei locale a antitrinitarismului, avem de-a face cu o situație ieșită din comun: o variantă a

¹⁸ Horn, *Hit és hatalom*, 32.

¹⁹ *Ibid.*, 27;

²⁰ M. Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról,” în M. Balázs, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16.–17. századi történetéhez*, 33–59, 40–41.

²¹ Horn, *Hit és hatalom*, 33

²² *Ibid.*, 32

²³ *Ibid.*, 23–24

²⁴ *Ibid.*, 35–37

²⁵ Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond,” 34–54; Horn, *Hit és hatalom*, 41.

²⁶ Horn, *Hit és hatalom*, 46–48.

Reformei radicale este susținută de putere, mai mult, devine orientarea teologică preferată a elitelor politice.

Antitrinitarismul era atât un experiment intelectual radical de sorginte umanistă cât și o posibilitate de a recrea unitatea creștinismului și a religiilor abrahamitice prin eliminarea păcatului originar al creștinismului post-constantinian și anume dogma Sfintei Treimi, cea care nu fusese atinsă de celelalte curente ale Reformei. O altă caracteristică a fost caracterul deschis al antitrinitarismului, și anume, ideea conform căreia reflecția teologică nu poate fi oprită și închisă în mărturisiri de credință. Acestea, deși utile, nu reflectă decât o etapă în căutarea adevărului divin – sunt deci mai degrabă niște rapoarte intermediare, decât expresia unor adevăruri atemporale.²⁷ Există, desigur, fundamente ale credinței, însă acestea trebuie gândite mai departe. Astfel, antitrinitarismul nu se concepea ca o confesiune sau curent teologic nou, ci continuarea și desăvârșirea Reformei prin eliminarea sciziunilor teologice pe calea dezbaterilor. În Transilvania, aceste dezbateri aveau loc însă sub patronajul domnitorului. Acest patronaj a asigurat succesul rapid al antitrinitarismului, făcându-l însă în același timp vulnerabil.²⁸

Susținerea antitrinitarismului – care, desigur, nu se numea așa și nici nu era numit astfel de contemporani – este în concordanță cu schimbarea din 1566 în politica externă, când Ioan Sigismund joacă cartea otomană, respectiv a amenințării otomane.²⁹ Imperiul Otoman nu era interesat de credința supușilor, dacă aceasta nu ducea la tulburarea păcii interne.³⁰ Antitrinitarismul ardelean corespundea doar în acest sens politic intereselor otomane.

Dar, chiar și în această etapă, când domnitorul dispune organizarea dispunelilor teologice³¹, Ioan Sigismund transmitea altă imagine decât cea pe care o percepea Francisc David, care-l vedea drept patron al mișcării sale, mai ales în condițiile în care domnitorul refuza să susțină concepția lui Péter Mélius, episcopul calvin al Debreținului, privind reunificarea violentă a Reformei prin pedepsirea drastică a ereticilor.³²

În acest context, articolele dietale privind politica religioasă din perioada 1566–1571 devin inteligibile. În 1565–1566 Ioan Sigismund și stările, devenite

²⁷ Mihály Balázs, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 40, 86; M. Balázs, *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571). From Servet to Palaologus* (Baden-Baden & Bouxwiller, 1996), 44

²⁸ Horn, *Hit és hatalom*, 53–59, 73, 80–81.

²⁹ *Ibid.*, 39

³⁰ *Ibid.*, 51

³¹ *Ibid.*, 26–42; Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond,” 34.

³² “Debreceni zsinat 1567-ik évben,” în A. Kiss, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok*, 598–601; cf. Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond,” 48–50.

majoritar protestante, erau mai degrabă interesate în marginalizarea catolicismului, devenit oricum minoritar³³, precum și în consolidarea unui protestantism românesc. Dacă până în 1564 Dieta recunoștea sub semnul provizoratului și al soluției de avarie noile curente reformatrice, din 1565 își schimbă prioritățile. Ignorarea evoluției teologice începută în 1566, ca și a evenimentelor din Cluj din anii 1566–1568 indică mai degrabă transferul acestora la un alt nivel: nu mai era vorba de formarea unui nou curent teologic care necesita recunoaștere, fie și temporară, ci de refacerea întregului sistem religios pe calea dezbatărilor. Expulzarea clerului catolic nu era în contradicție cu aceste deziderate: cum reiese din textul articolelor dietale din 1566, clericii catolici sunt prezentați drept fiii rătăciți ai Bisericii și nu reprezentanții unei organizații ecleziastice de sine stătătoare.

Articolul dietal din 1568, reluat și augmentat în 1571, este cunoscut mai degrabă pentru ceea ce nu conține decât ceea ce conține. Textul articolului este următorul:

“Așa cum domnul nostru, Măria Sa, a hotărât înainte vreme împreună cu Dieta în chestiunile privind religia, astfel întărește acum și în această adunare ca predicatorii să predice Evanghelia în toate locurile, fiecare după înțelegerea sa, iar dacă comunitatea/ adunarea acceptă, atunci e bine, iar dacă nu, atunci să nu fie constrâns în niciun chip, căci sufletul nu își va găsi [astfel] liniștea, însă fiecare să țină un predicator al cărui propovăduire îi este pe plac. De aceea potrivit constituțiilor de până acum niciunul dintre superintendenți, nici alții să nu le aducă atingere sau să-i insulte pentru religia lor, iar nimănui nu îi este permis să-i amenințe cu închisoarea sau cu înlăturarea pentru învățătura lor, pentru că credința este darul lui Dumnezeu, iar aceasta vine din ascultare, iar ascultarea este prin cuvântul lui Dumnezeu”³⁴

La dieta din 1571 drepturile superintendenților sunt restrânse în continuare:

“Deoarece domnul nostru Hristos ne poruncește să căutăm înainte de toate împărăția lui Dumnezeu și adevărul ei, s-a hotărât în privința predicii și ascultării cuvântului lui Dumnezeu, ca așa precum s-a decis și până acum de Măria Sa și Dietă, ca cuvântul lui Dumnezeu să fie propovăduit liber, să nu fie nimeni pedepsit pentru credință, nici predicatorii nici ascultătorii, însă dacă un preot va fi găsit vinovat de o faptă penală, superintendentul să-l condamne, să-l priveze de toate funcțiile, iar apoi să fie gonit din țară”³⁵

³³ Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 17.

³⁴ MCRT II, 343.

³⁵ MCRT II, 374.

Fundamentală pentru înțelegerea relației dintre teologie și putere în cazul antitrinarianilor este pasajul privind rolul superintendenților: atât în 1568 cât, mai ales, în 1571 rolul acestora este restrâns la cel de disciplinare a clerului, refuzându-li-se orice competență teologică asupra propriului cler. Dacă nu cunoaștem contextul politic, atunci articolul nu este inteligibil: de ce i se ia (și) lui Francisc David dreptul de a controla dreapta credință a propriului cler? În contextul răspândirii antitrinarianismului susținut de Curte și de o bună parte a nobilimii, pierderea puterii superintendenților era un risc asumat, deoarece susținerea domnitorului compensa pierderea. Slăbirea puterii superintendenților oprea și procesul formării confesiunilor și permitea organizarea de dezbateri teologice, clerul nemafiind supus conducerii ecleziastice decât din punct de vedere al disciplinei sociale.

Astfel, cele două articole dietale reprezintă cu totul altceva decât celebrarea diversității religioase. Dimpotrivă, ele încearcă prin metode nonviolente să elimine: întâi prin recunoașterea comunităților religioase (protestante) și apoi prin eliberarea lor de sub controlul teologic al ierarhiei clericale, dându-le astfel posibilitatea de a se confrunta cu alte curente teologice. Desigur, reprezentanții teologici ai antitrinarianismului erau convinși că, până la urmă, se vor impune convingerile lor.

2. Între Imperiul otoman și Casa de Habsburg – neașteptatele opțiuni ale antitrinarianilor

Moartea lui Ioan Sigismund a însemnat o cezură în istoria antitrinarianismului.³⁶ Urmașul său, Ștefan Báthory, un catolic asumat, nu trezea încredere în reprezentanții antitrinarianilor, majoritatea elitei sociale și teologice antitrinariene susținându-l pe adversarul acestuia, Gáspár Bekes.³⁷ Acest enunț cuprinde paradoxul antitrinarian în formă concentrată, drept care trebuie disecat și analizat, pornind chiar de la opțiunile politice ale lui Francisc David.

Paradoxul constă în faptul că Báthory a fost filoturc (sau cel puțin se manifesta în acest fel), în timp ce Bekes era filohabsburgic, fiind susținut chiar de Maximilian al II-lea.³⁸ Pornind de la clișeu răspândit de istorici pornind chiar din secolul al XVI-lea despre simpatiile filoturce ale protestanților, despre “turcismul” lor³⁹, constelația politică din Transilvania anului 1571 (teoretic) ar fi imposibilă. Susținerea lui Bekes de către Maximilian al II-lea și Francisc David ar ține deci de domeniul suprarealului.

³⁶ Horn, *Hit és hatalom*, 80.

³⁷ *Ibid.*, 81.

³⁸ *Ibid.*, 88.

³⁹ Balázs, “Közel az iszlámhoz?” 157–158.

Pornind de la realitățile Transilvaniei de după moartea lui Ioan Sigismund, susținerea lui Bekes apare ca singura opțiune posibilă, având în vedere atmosfera de ostilitate față de memoria domnitorului defunct, care se putea întoarce împotriva antitrinitarienilor.⁴⁰ Fiind atât de legați de Curte, reprezentanții antitrinitarienilor aveau nevoie de un susținător de talia lui Ioan Sigismund, iar Habsburgii de un contracandidat pentru combaterea unui principe filoturc. Atitudinea prohabsburgică a lui Bekes era pur politică și conjuncturală, susținerea din partea lui Francisc David avea motivații mai complexe.

Simpatiile politice ale lui Francisc David sunt, cu excepția legăturii strânse cu Ioan Sigismund și curtea de la Alba Iulia, puțin cunoscute. Din scrisoarea către sfatul orașului Cașovia, în care își justifică decizia de a nu accepta demnitatea de pleban al orașului, reiese că reformatorul clujean a fost adept al imperialilor.⁴¹ Ulterior, s-a distanțat de această opțiune, însă moartea lui Ioan Sigismund și ascensiunea lui Bekes ca pretendent l-a adus din nou în tabăra imperialilor.

Pornind de la teologia lui David, în primul rând din expunerile în limba maghiară a bazelor teologiei antitrinitariene, s-ar putea desluși, cel puțin la o citire de suprafață, o anumită simpatie pentru Islam și, prin transfer, pentru Imperiul otoman. Astfel, pentru a arăta de ce doctrina Sf. Treimi este nu doar nebiblică, ci și periculoasă pentru existența creștinismului în sine, reformatorul clujean afirmă următoarele:

“Puțin mai târziu, provinciile orientale s-au lepădat de creștinism, pentru că mărturiseau știința despre Dumnezeu Treimii, despre care nici profeții, nici apostolii nu știau nimic, iar credința turcilor a fost introdusă, așa cum Mahomed însuși o recunoaște deschis în cartea sa numită Alcoran, în care se luptă acerb cu Dumnezeu Treimii și împotriva zeilor creați de creștini și proclamă că Dumnezeu e unul și fără urmași, așa cum propovăduiesc învățații și filosofii romani”⁴²

Motivul nașterii Islamului este deci doctrina trinitariană, văzută de teologia antitrinitariană, indiferent de orientarea doctrinară, drept răul fundamental care trebuie eradicat. Islamul ar putea fi interpretat ca încercare de corectură a creștinismului. Din fragment nu reiese însă că Islamul ar fi privit ca expresia perfectă a monoteismului, ci mai degrabă ca expresie a eșecului creștinismului. Simpla existența a Islamului devine astfel un avertisment pentru necesitatea

⁴⁰ Horn, *Hit és hatalom*, 80.

⁴¹ Balázs, “Dávid Ferenc életútja,” 185.

⁴² Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat*, 307 r–307v (paginație ulterioară); Balázs, “Megjegyzések János Zsigmond,” 55–56.

continuării Reformei. Ideea de a unifica toate religiile monoteiste ca scop ultim al Reformei nu implica simpatie pentru Imperiul otoman, chiar dacă fusese prezentată ca atare și percepută de contemporani ca pericol pentru imaginea și legăturile occidentale ale Transilvaniei.⁴³

Adam Neuser, care vedea în Islam expresia perfectă a monoteismului și a plecat via Timișoara în Imperiul otoman, era mai degrabă un marginal printre antitrinitarienii din Cluj. Francisc David nu-l agreea și întâlnirea dintre cei doi n-a influențat gândirea reformatorului clujean.⁴⁴ Pentru a sublinia disonanța dintre realitate și percepție este destul să amintim că legea inovației (împotriva inovatorilor religioși) din 1572 a fost promulgată având ca motiv/ pretext prezența și activitatea lui Neuser la Cluj.⁴⁵

Dacă opțiunea lui Bekes de a deveni candidatul imperialilor a fost motivată în primul rând politic, apoi religios, fără a avea însă legătură cu teologia antitrinitariană în sine, ci cu statutul juridic al confesiunii în devenire. Faptul că ulterior a făcut pace cu fostul său rival, devenind chiar aliat al lui Ștefan Báthory, de-acum rege al Poloniei⁴⁶, dovedește cât de instabilă a fost relația dintre religie și politică în Transilvania anilor 1570–1580.

Dacă Ștefan Báthory a continuat politica externă a predecesorului său, Sigismund Báthory, în schimb a introdus o cotitură radicală prin orientarea pro-habsburgică începută în 1594.⁴⁷ Cu toate că această schimbare a fost pusă pe seama iezuiților, de fapt cei care l-au susținut pe principe au fost de toate confesiunile, ca de exemplu Ștefan Bocskai și Albert Huet.⁴⁸

A acționat Farkas Kovacsóczy, conducătorul facțiunii filoturce, ca

⁴³ Tamás Kruppa, “Die Religionspolitik der Báthorys in den 1580er Jahren. Ein Versuch zur Verhinderung der protestantischen Religionspraxis (1579–1581),” în U. A. Wien, J. Brandt, A. F. Balogh, eds., *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*, Studia Transsylvanica, 44 (Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2012), 135–152, 140.

⁴⁴ Balázs, “Közel az iszlámhoz?” 162–166, 171.

⁴⁵ Ibid., 164.

⁴⁶ Kinga Tüdös, “Testamentul lui Bekes Gáspár. Grodno, 1 noiembrie 1579,” *Studii și materiale de istorie medie* XXIV (2006): 181–188.

⁴⁷ Unul dintre contemporani a caracterizat această schimbare radicală astfel: “[...] i-au dat un șut în cur frumoasei noastre păci cu împăratul turcesc.” “Hídvégi Mikó Ferencz historiája 1594–1613,” în *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek*, Második osztály: Írók, vol. VII (Pest, 1863), 137–304, 139.

⁴⁸ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum Sive Annales Hungarici et Transilvanici opera et studio clarissimorum doctissimorumque virorum Simonis Massae et Marci Fuchsii, Pastorum Coronensium, nec non Christiani Lupini et Johannis Oltard, Pastorum Cibiniensium, concinnati, quibus ex lucubrationibus Andreae Gunesch, Pastoris Sabaensis, aliisque Manuscriptis fidedignis quaedam adjecit Johannes Ziegler, Schenkensis Pastor in Districtu Bistriciensi Neovillensis*, edidit Josephus Trausch Coronensis, Pars I, Complectens Annales Ann. 990–1630 (Coronae, 1847), 114.

antitrinarian? Înainte de a încerca un răspuns, trebuie subliniat că în secolul al XVI-lea este imposibil de stabilit cine a fost antitrinarian.⁴⁹ Se poate doar constata că, la un moment dat, cineva a fost antitrinarian. Nu există familii monoconfesionale în acest secol, aproape fiecare familie are mai multe ramuri confesionale care își puteau schimba însă din nou apartenența în secolul al XVII-lea.⁵⁰ Kovacsóczy a acționat ca protestant, în tradiția protestantismului supraconfesional pe care-l reprezenta Ioan Sigismund în primii ani de după conversiune, și care se practica în elita militară a Principatului.⁵¹

Perioada în care a fost cancelar (1578–1594) Kovacsóczy a trăit două procese contradictorii: “reabilitarea” antitrinarianismului prin articolul dietal din 1588⁵² și impunerea catolicismului în elita politică, mai ales prin nobilii tineri care se converteau datorită activității iezuite, a studiilor din Italia și, mai ales, promisiunilor de carieră legate de conversiune.⁵³

Activitatea lui Kovacsóczy urmărea mai multe direcții: echilibrarea orientării italiene a politicii externe prin relații cu Palatinatul și Anglia și încercarea de a crea un cerc în interiorul puterii prin tinerii absolvenți protestanți ai universităților din Heidelberg și Padua.⁵⁴ Încercările cancelarului de a întoarce rezultatele valului de convertiri la catolicism nu au dat însă rezultate.

Schimbarea în orientarea politică a Transilvaniei, operată de Sigismund Báthory și cercul său, a dus la executarea cancelarului. Grupul din jurul lui Kovacsóczy, partida filoturcă, n-a fost uniform din punct de vedere confesional, nu a fost deci un grup antitrinarian sau protestant.⁵⁵ Însă executarea conducătorilor grupului și mai ales a lui Kovacsóczy a lovit în primul rând în

⁴⁹ Horn, *Hit és hatalom*, 8–18, 27.

⁵⁰ *Ibid.*, 8.

⁵¹ *Ibid.*, 145.

⁵² *Ibid.*, 152.

⁵³ *Ibid.*, 150, 155–156.

⁵⁴ *Ibid.*, 153.

⁵⁵ Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 27; cf. părerea judeului brașovean Michael Weiss: “In diesem Landtage den 30. August lasset Sigismundus zu Clausenburg enthaupten den Kendi Sándor, Kendi Gábor, Iffiu János, Forro János, und den Gergely Deák, wohlerfahrene, und hochgelahrte Leute. Báthori Boldizsár, sein Vetter, zu Fogarasch Wolfgangus Kovachyoczi Cancellarius, magne pietatis, et eruditionis, vir, item, der Kendi Ferencz werden in Eisen geschlagen, nach Gialu geführt, und hernach erwürget auf des Stefani Josika, so dem Kovachyozi succediret, Angeben. Mortui non mordent.” *Liber annalium raptim scriptus per Michelem Weyss Mediensem, Senatorem Coronensis, in quo conscribendo, etsi non eam (chare haeres) quam merito debuissem, adhibere potui diligentiam, nihilominus tamen charum tibi Eum speravi futurum, ob studium et voluntatem singularem in te meam, quam praesento, dum commemorando qualitercunque tandem annales hosce, non me, sed te iis docere cupio. 1590–1612. Continuatio usque 1615*, în Eugen von Trauschenfels, ed., *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, Neue Folge (Kronstadt, 1860), 133–242, 144.

antitrinitarieni, fără a fi însă lovitura majoră. Elita antitrinitariană a fost slăbită de valul de convertiri din anii 1580.⁵⁶

Rezultatul eliminării adversarilor noii orientări a Principatului a fost articolul dietal din 1595, luat în condiții de constrângere, reședința princiară în care au avut loc lucrările fiind înconjurată de soldați⁵⁷:

“În ceea ce privește religia, am decis ca religiile recepte și anume, catholica sive romana, lutherana, calvinistica și ariana să fie pretutindeni libere”⁵⁸

Antitrinitarienii au deci, în sfârșit, un nume și sunt egali cu celelalte confesiuni. Numele îl primesc în perioada lor de decădere, când supraviețuirea politică nu mai putea fi garantată de nobilime. Ordinea în care sunt enumerate confesiunile exprimă schimbarea profundă în politica Principatului: pe primul loc stă catolicismul, care patru ani mai devreme, la Dieta din 1591 este desemnat confesiune nereceptă sau, mai precis, confesiunile protestante sunt considerate recepte în opoziție cu catolicismul:

“Pe cei [preoții] din religiile recepte să nu-i tulbure [nobilii catolici], nici în venituri, nici în starea lor. [...] Iar în ceea ce privește starea parohiei, a școlii noastre precum și a dascălilor, nimeni să nu le aducă atingere nici în persoană, nici în venituri, nici în starea lor”⁵⁹

Diferența dintre 1591 și 1595 o reprezintă reorientarea Transilvaniei în politica externă, iar legată de aceasta, lichidarea opoziției și, în cadrul ei, a elitei politice antitrinitariene. Ultimul loc pe care îl ocupă “arianismul” poate fi interpretat și ca expresie a decăderii și cvasi-dispariției elitei politice și sociale antitrinitariene.

Concluzii

Nașterea și răspândirea antitrinitarismului în Transilvania s-a împletit, s-a identificat chiar, cu crearea noului stat. Deși religiozitatea lui Ioan Sigismund este greu de reconstituit, se poate presupune că antitrinitarismul l-a interesat mai degrabă prin urmările sale politice – posibilitatea de a realiza unitatea și fundamentarea spirituală a noului stat prin transcenderea frontierelor confesiunilor în formare – decât pentru conținutul propriu-zis al unei teologii care se considera pluralistă, deschisă și nicicând desăvârșită. Antitrinitarismul nu

⁵⁶ Horn, *Hit és hatalom*, 157.

⁵⁷ Balázs, “Über den europäischen Kontext,” 27.

⁵⁸ MCRT III, 472.

⁵⁹ MCRT III, 385.

se percepea ca o nouă confesiune, ci ca o mișcare de continuare și reunificare a Reformei – drept care nici nu era interesat de recunoașterea instituțională.⁶⁰ Astfel, articolele dietale din perioada 1565–1571 se preocupă cu marginalizarea catolicismului, apoi cu tentativa de oprire pe cale pașnică a formării confesiunilor prin recunoașterea libertății de propovăduire a tuturor curentelor reformatorice și a restrângerii concomitente a puterii superintendentilor, luându-le dreptul de supraveghere teologică a clerului.

Punând aparatul de stat în slujba răspândirii antitrinitarismului, Ioan Sigismund a avantajat și dezavantajat în același timp mișcarea antitrinitariană, făcând-o dependentă de domnitor. Moartea lui Ioan Sigismund a lăsat biserica antitrinitariană vulnerabilă, mai ales în condițiile urcării pe tron a unui domnitor catolic. Sprijinul acordat lui Gáspár Bekes, omul imperialilor, de către majoritatea nobilimii antitrinitariene precum și a lui Francisc David, se încadrează în căutarea disperată a unui patron laic. Decizia lui Bekes de a se pune în slujba Habsburgilor nu era în contradicție cu teologia antitrinitariană, având în vedere că Francisc David fusese la rândul lui, cel puțin un timp, adeptul imperialilor. Ideea promovată (și) de Francisc David privitoare la necesitatea și posibilitatea de a realiza unificarea religiilor monoteiste nu implica și admirația sau simpatia pentru Imperiul otoman.

Astfel, activitatea politică a lui Farkas Kovacsóczy de a contracara influența catolică din jurul lui Sigismund Báthory și de a opri reorientarea în politica externă a Principatului, era fundamentată în primul rând politic. Susținerea relațiilor cu Imperiul otoman era motivată pragmatic. Desigur, a existat și o dimensiune religioasă, însă aceasta era legată mai degrabă de un protestantism supraconfesional decât de o opțiune strict teologică.

Convertirile multiple din secolele XVI-XVII din rândul nobilimii unitariene, simpatiile lor politice schimbătoare – astfel Gáspár Bekes a devenit din dușman un aliat al lui Ștefan Báthory – dovedesc relația instabilă dintre religie și putere în Principatul Transilvaniei.

THEOLOGICAL OPTIONS AND POLITICAL LIKES IN TRANSYLVANIA IN THE 16TH CENTURY: THE CASE OF ANTITRINITARIANS

Abstract

The paper deals with the relation between religion and politics in the case of the Transylvanian Antitrinitarians. The main issue of the paper is: Did the Antitrinitarian theology affect in any way the policy of Transylvania? This question is answered in two steps: the role of Antitrinitarianism in the consolidation of the new state and the political allegiances of important personalities of the Antitrinitarian movement and nobility.

⁶⁰ Horn, *Hit és hatalom*, 25, 121.